

A száműzetés, ez a vég nélküli álmatlan éjszaka...

Tahar Ben Jelloun és Tamás Menyhért „együtt” a száműzetésben

A számkivetettség, hontalanság, otthon- és identitáskeresés tematikája számottevő ihletforrásként jelenik meg Tahar Ben Jelloun marokkói származású francia író és Tamás Menyhért bukovinai származású magyar író műveiben. Azok a személyek, népcsoportok, akiket a történelem kibillentett szülőföldjükről, ilyen vagy olyan okból, gyógyíthatatlan sebeket vonszolnak magukkal: a kényszeres helyváltoztatás, fájdalmas utazás bőrükbe égetett hegeit. Ám a sérült lelkek sajátja, hogy vigaszt találnak az álomban, az énekekben, a szavakban... Ez a gyötrelmes, kettős utazás a tudás, megismerés fő forrása is egyben. Egyrészt létezik a külső, térbeli helyváltoztatás. Másrészt a belső, időbeli utazás, amely által értelmet nyer az előbbi, eljuttatja őket a legbensőbb énjük megismeréséhez, hozzásegítheti őket a lelki egyensúly elnyeréséhez. A megtett út úgy jelentkezik, mint a személyi, kulturális identitás elvesztésének és újraépítésének a valósága.

A két kortárs író számtalan vonatkozásban „távol esik” egymástól: földrajzi tér, történelmi, társadalmi, kulturális, nyelvi háttér. Kísérletünk célja, hogy összekössük ezt két kulturális dimenziót, hangsúlyozva a tematika egyetemes jellegét. Míg Tamás Menyhért a bukovinai székelyek hármasszáműzetését eleve-nítve fel az átok sújtotta Közép-Európán át, vég nélküli és siralmas „keservesben” ábrázolja egy hazájából több ízben elüldözött népcsoport kimondhatatlan szenvedéseit, Tahar Ben Jelloun a történelem periferiájára szorított észak-afrikai népcsoport, a marokkóiak, franciaországi identitáskeresésének traumáját idézi fel. Ám ez a tematika – egyetemes jellegénél fogva – megtalálható majd minden nép irodalmában. A történelem minden esetben úgy jelenik meg, mint a számkivetést, otthonkeresést kiváltó ok, az egyetemes Gonosz. A fő probléma egyetlen lehetséges megoldása volna: „otthont találni a szülőföldön”. Paradox módon azonban az anyaföld az exilium kiváltó oka is egyben. A számkivetés földje azonban ritkán válik anyaföldé, legtöbb esetben idegen marad... Életük végéig viselik a „hazátlan” bélyeget.

KIRÁLY IBOLYA (1941) a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem francia–magyar szakán végzett 1964-ben. A Genoble-i Stendhal Egyetemen 1993-ban modern francia irodalom magisztere fokozatot szerzett. Legutóbbi kötete: Tamás Menyhért: *Elfelé utak* [Au détour du chemin] (műfordítás, Orpheusz, 2019).

Tahar Ben Jelloun egyike, ha nem az egyetlen, azon kortárs francia íróknak, akikről a magyar olvasóközönség meglepően keveset tud. Fél évszázados irodalmi tevékenysége alatt, 1968-tól, számos költeményt, regényt, esszét, újságcikket közölt. 1987-ben a *La Nuit sacrée* (Szentséges éjszaka) című regénye irodalmi Goncourt-díjat nyert. Ő maga 2008-tól a Goncourt Akadémia tagja. Marokkói származású francia íróként későre érte el a magyar íróvilág, olvasóközönség ingerküszöbét annak ellenére, hogy ő a világon a legtöbb idegen nyelvre lefordított frankofon szerző! Irodalmi díjak, kitüntetések, konferenciák, író-olvasó találkozók, Dél-Amerikától Kínáig, jelzik írói, emberi, közéleti munkásságát.

El kellett jönnie a 21. századnak, hogy három alkotása magyar nyelven megjelenjen.

A Rasszizmus, ahogy a lányomnak elmagyaráztam (Bp., 2003, Ulpius-ház Könyvkiadó) Takács M. József fordítása; *A Szentséges éjszaka* (Goncourt-díj 1987-ben; Bp., 2007, József Műhely Kiadó) Hajós Katalin fordítása; *Anyámról* (Bp., 2009, József Műhely Kiadó) Hajós Katalin fordítása.

(Jómagam a 90-es évek elején ismerkedtem meg munkásságával a Grenoble-i Stendhal Egyetem modern francia irodalom kurzusain. És diplomadolgozatom témaként az ő regényeinek alapján – hozzákapcsolva Tamás Menyhért kisregényeit – választottam a „Terre natale – Terre d’exil”, lelkemhez közel álló témakört.)

Tahar Ben Jelloun csupán két regényét tesszük vizsgálatunk tárgyává: a nagy érdeklődésnek örvendő, az adott témakört a legkimerítőbben taglaló művét, a *Les Yeux baissés* (Lesütött szemmel, Paris, 1991, Ed. du Seuil) meg a *La Réclusion solitaire* című regényét (Magányba zártan; Paris, 1976, Ed. Denoël).

Arab képzeletbeli világ francia nyelven. „Az arab mesemondó, aki Molière nyelvén alkot”, jegyzi meg egyik méltatója (Lydie Helmy). Műveinek ihlető forrása a maghrebi szóbeli hagyományokban gyökerezik. A keleti mesevilág sajátos varázsa és kelepceje, a legendákból, rítusokból és mítoszokból táplálkozó írásai lebilincselik az olvasót. Tematikája a feldúlt és kifosztott gyermekkor, a férfi és nő viszonya, a tradíciók embertelensége, örültség és bölcsesség, vágy és kegyetlenség, röviden az élet erőszaktól sem mentes féktelensége. „Nőnek lenni természet adta fogyatékoság, mellyel mindenki egyetért. Férfinak lenni nem más, mint illúzió és erőszak, melyet minden igazol és privilegizál. Embernek lenni egyszerűen kihívás” – olvasható a *Les Yeux baissés* című regényében. A nő alapvető meghatározása „a lesütött szem” az apa, a férj és általában a férfiak előtt, az érzelmek eltitkolásának, a szeméremnek, a maghrebi macsó világnak a metaforája.

Fikció a valóság talaján. Álomképek, lidércnyomás, fantazmagória, fatalizmus, tradíció, babona, misztikumra való hajlam, végzet... Marokkóban mintha még most is a középkor törvényei uralkodnának – állítja Tahar Ben Jelloun. Regényeinek túlfűtött légkörét tompítja műveinek tagadhatatlan poézise, a valóság és álomszerű elemek egymást keresztezése. Az író Tahar Ben Jelloun, akár az arab mesemondó a tér közepén, a köréje gyűlt hallgatóság gyűrűjében,

mesélni kezd hol a kis pásztorlány-narrátor és az ő megsokszorozódott lidérces álomképei, hol számtalan más regényalak bőrébe bújva. Valós vagy képzeletbeli alakjai nemegyszer elorozzák előle a mese fonalát, új elemeket tesznek hozzá, igazolják vagy megcáfolják az események hitelességét. Műveinek legjellemzőbb sajátossága, a „mise en abyme”, vagyis a történetnek egy másik történetbe illesztése, a szövegen belüli szöveg. A kétértelműség és a paradoxon műveinek ugyancsak sajátos összetevői a tagadhatatlan poézis és egzotikus nyelvezet mellett.

Tamás Menyhértnek a témához szorosan kapcsolódó három kisregénye rímel a leginkább a francia író műveinek a világával:

Vigyázó madár (Budapest, 1983, Szépirodalmi Könyvkiadó; *Esőrácsok* (Budapest, 1984, Szépirodalmi Könyvkiadó), *Mérleges idő* (Budapest, 1985, Szépirodalmi Könyvkiadó).

A *Vigyázó madár* című kisregénye az „oknyomozó” szerző időbeli utazása a halálán levő apa múltjában, családja és földjei múltbéli emlékeiben. Hogy minél jobban megismerje népe kultúrájának rejtett dimenzióit, a Budapesten élő író visszatér a kiindulópontra, a bukovinai száműzetés idejére. Kutakodása, faggatózásai nyomán jut el a titok megfejtéséig: szemünk elé tárul az apa és az író identitásának újraépítése. Az *Esőrácsok*ban Tamás Menyhért a tér és idő, színhely és időpont egy fix pontján időzik: Bukovina és Erdély határállomásán, egyetlen magányos, álmatlan, esőverte éjszaka, a várakozás, bizonytalanság legmélyebb bugyrában: vajon hova repíti majd őket „a következő nagyhatalmi döntés?”. A menekülők tudatának legmélyén rejtőző emlékfoszlányok felszínre hozatalával, az írónak sikerül megragadnia a kimondhatatlant, a kisebbségi sors, a hazátlanná válás kínjait. A *Mérleges idő* kálváriájuk végét, a megérkezés újabb bonyodalmaktól sem mentes tényét ábrázolja. A Szerbiából menekülni kényszerülő székelyek a kitelepített svábok helyére kényszerülnek az anyaországban, otthonkeresésük végső stációjára. Az átélt borzalmak, a belső monológok „keserveseiből”, elejtett szavakból elevenednek meg. Időre, hosszú időre van azonban szükség, míg kicsomagolják a lelkükben felgyülemlett bizalmatlanságot és gyanakvást.

A két szerző tehát, áthidalva a térbeli távolságot, a történelmi, társadalmi, szociális különbségek ellenére, egyazon egyetemes témakör: a hazátlanság, honkeresés, identitáskeresés belső kínjait ábrázolja, meglepő módon szinte azonos nyelvi, irodalmi eszközökkel.

Tahar Ben Jelloun és Tamás Menyhért, hasonló/azonos képi, stiláris eszközökkel történő válaszadása nem lehet véletlen. Mindkettőjük nyelvezetére jellemző az emóciókkal és jelentéssel bíró stílusalakzatok, természeti elemek: föld, fa, égbolt, forrás (Tamás Menyhért) vagy sivatag, tenger, kövek, tűző napfény és egzotikus, rontó állatvilág (Tahar ben Jelloun) metaforikus használata, azok jelképes szövevénnye szerveződése. Ezek az elemek az affektív tér emblémái,

a gyerekkor és a szülőföld létbiztonságához kapcsolódó jelképek, melyek egyben a helyváltoztatás/gyökervesztés szimbólumaivá is válnak.

A föld, a temető, a gyökerek a szülőháza szakrális jegyei, akárcsak az anya és a nyelv, melyekkel dialektikus egységet képeznek. Kötődésük a természeti elemekhez, a hagyományokhoz, az ősök által rájuk hagyott értékekhez közös vonás mindkét népcsoport esetében. Búcsút venni a temetőtől, ahol az ősök nyugszanak, minden esetben gyötrelmes. A marokkói és székely menekültek is magukkal visznek egy marék anyaföldet, mielőtt elhagynák otthonukat.

„Kivételes szelídség uralkodott ebben a kis temetőben. Felhajtotta felöltője gallérját, letérdelt és megcsókolta a sírhantot... Zsebéből elővett egy zsebkendőt, és telerakta földdel” – írja Tahar Ben Jelloun a *Les Yeux baissés* című művében. Tamás Menyhért *Esőrácsok* című kisregényében az anyaföld iránti nosztalgia együtt jelentkezik az identitás másik két lényeges elemének, a temető és tempom elvesztésének a keservével.

„...a templomot, a temetőt ezután ki gondozza? a templomot, ahol a keresztvíz alá tartottak, megbérmáltak, megeskettek, ahol útja volt a fohásznak, a hit-remény-szeretet hármasságának, ezután hol higgyünk benned, hol szeressünk?, hol bocsássunk meg azoknak, akik ellenünk vétettek?, ki gondozza a temetőt?, ahol röggé vált apám, röggé vált, anyám...”

A fa, mint az anyaföldhöz való ragaszkodás másik jelképe, úgyszintén emblematisztikus tulajdonságokkal rendelkezik. A bukovinai székelyek nehéz megélhetési viszonyai, a Kárpátok zord éghajlata, valamint a nyelvi, vallási különbségek – magyar identitás román többségi viszonyok, katolikus vallás ortodox környezetben – kevés beszédű, rezignált, egyenes jellemű és szolidáris emberekké alakította őket. Jellemük, igazul a fák természetéhez. A föld, a fák, a madarak, mint a szülőföld attribútumai, leitmotívként végigvonulnak a kisregényein.

„biztos, te is észrevetted, erdőközel majdnem mindenki a fák természetéhez igazul...” (*Esőrácsok*); „Vigyél magaddal a szüvedben néhány erős fát, meglátod, hasznát veszed még” (*Vigyázó madár*); „az erdős Kárpátok felett járhatnak haragos felhők vagy szelídek, fáik nem estek egymásnak, s ha egymáshoz értek sem lármázták fel a madarakat” (*Esőrácsok*).

A bükkfa, „bükkös Bukovina” emblematisztikus fája, egyenességüket, emberi méltóságukat szimbolizálja. Érdekes módon az argánfa, a marokkóiak mitikus fája, az erő, az életenergia jelképe, ugyanezt a szerepet tölti be, szívükben magukkal viszik ezt a hatalmas fát, mely védelmez és segít elviselni a száműzetést: „...nekünk, berbereknél, ez a fa, őseink jelképe. Nem nő sehol máshol” (*Les Yeux baissés*).

Tahar Ben Jelloun a *La Réclusion solitaire* című regényében a számkivetettek helyváltoztatását úgy ábrázolja, mint az anyaföldben gyökeret eresztett fa halódása: A kivándorló nem más, mint egy földből kitépott fa, melyben többé nem

áramlik az életerő, száraz leveleit elhullatja, gyökerei kiszáradnak, távol a nap éltető sugaraitól reménye sem marad, hogy újra gyökereket eressen! Teste, lelke kővé válik.

„Mint egy emberektől fátlanított ország, olyanok vagyunk. Földből kitépett, leltárba vett és hidegbe száműzött fák. Franciaországba érkezve, ágaink könnyűvé lettek, leveleink súlytalanok, halottak. Gyökereink elszáradtak és nem vagyunk szomjasak.”

A napfény, a csillagok, az égbolt Tamás Menyhért és regényalakjai nyelvezetének hol pozitív töltetű, hol negatív jelentéssel bíró jelképes tájelemei:

„Nincs annyi kékje az égnek, amennyi megvigasztalna” (*Vigyázó madár*);

„Hátát neki vetette az oszlopnak, és mintha külön dőga lett volna az égi s földi világgal, megosztotta magát a csillagokkal, földdé, fává, madárrá változott, mikor milyen vót a lelkülettje. Ült, mintha reja maradt vóna a mező vigyázása, a termés, a gyökerek, az eső, a tiszta ég vigyázása...” (*Vigyázó madár*).

A Magas-Atlasz hegység lábánál meghúzódó, eldugott kis falu, a szülőföldről való elvagyódás helye, a főhős lelkiállapota függvényében, a kétértelműség és opposíció színtere is egyben Tahar Ben Jelloun *Les Yeux baissés* című regényében. Hol úgy mutatkozik, mint „egy lapos pokol, ahol semmi nem változik”, kiszáradt, gyomos talaj, kövek és undorító állatok, dehidratált, beteg gyermekek, a nélkülvölés földje. Hol ragyogóan fényes, zöldellő, pozitív töltetű tájelemek kápráztatnak el: szellő, forrásvíz, gyümölcsöktől roskadozó fügefá, tenger.

„Átrepültem egy pipacsmező, majd egy virágzó napraforgó ültetvény, végül egy zöld búzamező fölött; rátelepedtem, mint egy veréb, egy gyümölcsöktől roskadozó fa ágaira.”

A száműzetés földje ugyancsak kétértelműségtől terhes: Párizs, a beton, a műanyag, az autópályák, plakátok, anyagi jólét világa, derűs pillanataiban felkapcsolja fényeit, és megmutatja káprázatos arcát. Az ambiguitás végig jelen van. Mert minden igaz, és az ellenkezője is az. Ezért fogadhatjuk el Jacques Madelain állítását: „Ha igaz könyvről van szó, soha semmiben nem lehetünk biztosak” (J. Madelain: *L'errance et l'itinéraire*, Paris, 1983, Ed. Sindbad).

Az ég és a napfény pozitív konnotációja: fény, melegség, világosság, transzparencia, beleértve a csillagvilág, „a vágy kék felhője” azonos jelentését, Tahar Ben Jelloun prózájában az otthonát vesztett kivándorló nosztalgiáját nyomatékosítják minden iránt, amit odahagyott, elvesztett:

„Ez a fény, ez az ünnepi ragyogás, a homoknak és kék égnek ez az éneke, nem lehet más, mint az én hazám, a szülőföldem dala”; „Te a Dél leánya vagy, ott, ahol az ész másodlagos, ahol a csend, a láthatatlan, az árnyék és az éjszaka, a víz és a fény maga az élet lényege” (*La Réclusion solitaire*).

A paradoxonnak, oppozíciónak, ambiguitásnak mindvégig értékhordozó jelentésük van Tahar Ben Jelloun műveiben. Az égbolt, a száműzetés földjén, nem más, mint egy halotti lepel, ahonnan hiányoznak a csillagok. Az eső, forrás vagy kutak vize, a tenger mindkét szerző műveiben egyszer pozitív, másszor negatív töltettel telítődik. Tahar Ben Jellounnál a víz – a szülőföld vonatkozásában – hiányként jelentkezik. Ám a tenger, a vízforrás a megvalósult álom, boldogság jelképe is lehet.

„Olyan nagy szükség errefelé a víz, hogy legédesebb álmaim közé tartozik, hogy egy forrás része lehessen. Úszni fogok, táncolni fogok, énekelni fogok benne, imádkozni, míg magam is a megszámlálhatatlan vízcseppek egyikévé nem válok. A forrás egyik ága leszek, és megöntözöm, elárasztom a falut vízzel.”

Tamás Menyhért lírai hangvételi kisregényeiben az esőszakadás felejthetetlen képei nyugtözik le az olvasót. A szünni nem akaró eső a két ország határán várakozó, barakkokban éjszakázó kitelepítettek fantazmagóriáinak a jelképévé válik. Belső szorongásaikat a megállás nélkül zuhogó eső ritmusa tagolja. A kitartó esőzés, mint sötét rácsok az éjszakában, eltakarják előttük a horizontot és a reményt... Az eső félelmetes „suhogása”, szabályos, ütemes kopogása a barakktetőkön, lidérces légkört teremt, fokozza a kilátástalanság érzését.

„Alighanem halálunkig megmártóztat ez az éjszaka, fényét veszíti szemünk, kedvünk, ami marad fogyatkozó arcunknak szürkületre elegendő, szóttalan dologtevésre, ellenkezésre, a sodortatás ellenszegülésre, mégse úgy hulljunk ki a világból, hogy nem érint földet a lábunk, fát a kezünk, végleg elszakadunk a madarak látásától...” (*Esőrácsok*).

A felgyülemlett félelmek, ki nem mondott szavak úgy törnek fel a menekülő lelkiületéből, mint a gejzír. Egyedül a víz lenne képes elmosni/kimosni a sajgó sebeket:

„Sok víz kéne, sok és gyors folyású, vigye a port, vigye, minél messzebb vigye, s ne csak kívül, bévül se maradjon nyom..., mosódjon a kerékvágások nyoma, a kimerültségtől elejtett, pókás gyermekek sírása, a vakult esőzésben vándorzó lámpásos szekerek világlása, a sodratott kompátkelés jajveszékelése, a »mi a rossebbet jöttek« lármája, az aluvást ébresztő bombadörgedelem, a szirénák hangja, az árokmartok vacogó szállása...” (*Mérleges idő*).

Bátortalan, vigaszt nyújtó, szolidáris vagy sebet ejtő dialógusok váltakoznak a belső monológok, a visszafojtott sérelmek emlékidéző hangjaival:

„esik, suhog a tető, patakzása sírássá sűrűsödik, síros a hangja, esik, esőzik, sírássá sűrűsödik, régtől gyülekező sírássá, sírásos a szalma, a barrakajtó, a gyermeki szuszogás, sírásos, hűvösen sírásos a sötét, a tetőzetet benépesítő tekintet...” (*Esőrácsok*).

Az ének, a népdal a bukovinai menekültek csüggedésének, bujdosásának elmaradhatatlan tartozékaként jelentkezik. A lélek mélységes sérüléseiből fakadó éneklés, mint a közösség kohéziós ereje, segíti őket az „ördögűzésben”, segíti felülemelkedni a kétségbeesésen.

„Az ének nem attól válik igazán énekké, hogy egymásra buzdítom a szavakat, hanem azzal, hogy lelket kap” [...] Ha éneklést, mintha ajándékot kapnék, ha dallammá áradok, mintha ajándékot adnék. Tanulj dalt a csillagoktól, mondogatta volt tanítóm... [...] azóta van bennem csillagzása minden dalnak, akár vágyódás, akár szomorúság húz” (*Mérleges idő*).

Az elakadt lélegzet, a légszomj, az elfojtás kínja „a szívemre kővárt raktál” (magyar népdal), vagy „a mellkason ugráló számár vagy varangyos békák” (maghrebi világ); a belső zűrzavar, szorongás, magára hagyatottság érzésének kifejezése, a félelem „a két szék között a pad alatt”, a szülőföld és száműzetés földjének bezárt kapui közötti bolyongás életérzése... közös mindkét szerzőnél.

A szavak, a kibeszélés, az írás mindkettőjük esetében segítenek felülemelkedni a gyötrelmeken. Az írás segít hozzá a harmadik, mitikus „hon” megelégséhez. A megosztás az egyedüli módja a megkönnyebbülésnek, a lélekben felhalmozódott malomköszavak súlyos terhétől való megszabadulásnak. Mert kizárólag csak a lélek legmélyéről feltörő zokszavak menthetnek meg az exilium (paradicsomból való kiűzetés) gyötrelmeitől. „Parole d’exil c’est-à-dire parole qui sauve de l’exil” (Philippe Renard).

„Az írás hatalma elbűvöl. Minden alkalommal, amikor cselekednem kellene, hozzám menekülök. A szavak segítségével történő ördögűzés a védőpajzsom, a lepel, az otthonom és a szenvedélyem – vallja Tahar Ben Jelloun. Gyökereim talán ezekben a szavakban vannak, ebben a tintában, amely egy délvidéki domb sejtelmes színét utánozza... Gyökereim, meglehet, az a néhány személy, akit szeretek” (*L’écrivain public*).

Az anyaföldtől való elszakadás dialektikus viszonyban van a visszatérés örökös vágyalmával. Ám a szülőföldtől való elszakadás visszafordíthatatlan folyamat. Az idő beépül a térbe, a fájdalomba és a honvágyba. Az egyén kitörölheti magát egy adott helyről, de „a szülőföld nem múlik el; mi szoktunk kimúlni belőle” (Sütő András).

Az alapvető problematika közös aspektusai a tanulmányozott művekben, mindkét szerző esetében, a szülőföld-száműzetés földje ábrázolásának az oppozícióra és analógiára épülő percepciója, valamint az írás, a szavak szerepe az exilium exorcizálásában, mi több a lírai hangvétel, a képekben gazdag nyelvezet, a szimbolikus természeti elemek használata.

Írás technikájuk azonban különbözik.

Tamás Menyhért helyenként a dokumentumregények gyakorlata mellett, a nouveau roman technikáját alkalmazza: központosítás hiánya, hosszú felsorolások. Belső hangokat, lelkiismereteket szólaltat meg. Nyelvhasználatában

visszafordul az ősforráshoz, tudatosan azonosul a 18. századból átmentett bukovinai székelység nyelvével. Stílusára tömörség, röviden szólás, ellentétekre és analógiákra támaszkodó archaizáló nyelvezet jellemző, amelytől nem áll távol a neologizmusok, az általa alkotott szavak és szófordulatok gazdagsága.

Tahar Ben Jelloun, két kultúra mezsgyéjén, az akkulturáció csapdájában, a megszakítás, a változatos, nem egyetlen nézőpontból történő megvilágítás, az álomszerű vagy csodaszerű elemek megjelenítésével az elvontság és a mitikus ábrázolásmód útjára lép.

„Emlékszem, valami nagyon szépet álmodtam, színekkel és fénnel teli világot: piros alma kékre festett asztalon, mésszel bemázolt olajfaág; kívül Berberia sokszínű és messziről világító fügefái. [...] Most láttam először a tengert. Nem kék volt, se zöld, hanem piros, mint a falunk földje; a hullámok fehérek voltak, mint talajon elszórt kövek” (*Les Yeux baissés*).

Paradoxon és ambiguitás, egyazon motívumoknak a változatos ismétlése, a regények fiktív vagy valós szereplői diskurzusának superpositionja, valamint az értékrendek dialektikus szövevénye teszik Tahar Ben Jelloun regényeit polifonikus művekké. Nyelvi, stílári eszközök – mise en abyme, chiazmus, zeugma, metaforák – gyakori használata, a marokkói francia író műveinek ez a sajátos, egyedi jellege elkápráztatja az olvasót!

Az az érzésünk, Tamás Menyhért és Tahar Ben Jelloun ténylegesen „együtt” volt a száműzetésben!

A számkivetés, az anyaföldtől való elszakadás valóban nem volna más, mint egy vég nélküli, magányba zárt, álmatlan éjszaka?

(A francia művekből átvett idézetek fordítója minden esetben Király Ibolya.)